

Współczesne przemiany struktury miast i obszarów metropolitalnych

Wprowadzenie

Zagadnienie kształtowania przestrzeni miast i obszarów metropolitalnych w sposób spójny i kompleksowy jest jednym z ważniejszych problemów współczesnej urbanistyki. Kwestii tej poświęcone jest wiele opracowań zarówno o charakterze teoretycznym jak i odnoszących się do praktyki projektowej. Dotyczy to zarówno literatury zagranicznej jak i polskiej. Nie mniej jednak o ile poszczególne problemy i zagadnienia są w Polsce szeroko omawiane przez poszczególnych autorów (w tym m.in. przez J. Kołodziejskiego, T. Markowskiego, A. Baranowskiego, T. Borysa, W. Pęskiego, a ostatnio także przez A. Zimnicką i M. Stangela), to ciągle odczuwalnym brakiem jest nieobecność studiów ukazujących zagadnienie zarówno od strony teoretycznej jak i praktycznej w warunkach polskich. Równocześnie, mimo iż w gronie badaczy i praktyków zajmujących się urbanistyką dyskutowane są szeroko kwestie nowego paradygmatu rozwoju przestrzennego, to niewiele z tych prac odnosi się do wszystkich aspektów tego zagadnienia – a więc zarówno zasad kształtowania przestrzeni, sposobów podejmowania decyzji co do kierunków przekształceń przestrzeni jak i do kwestii związanych z realizacją zaplanowanych działań. Rzadko spotyka się także prace obejmujące zarówno zagadnienia teoretyczne jak i związane z omówieniem konkretnych studiów przypadku.

Celem niniejszego artykułu jest więc wypełnienie – przynajmniej w pewnym stopniu – tej luki na polskim rynku wydawniczym i zaprezentowanie w uporządkowanej formie szeregu zagadnień odnoszących się do problematyki zrównoważonego rozwoju przestrzeni miast w warunkach polskich. Z uwagi na przyjętą konwencję skrótovej prezentacji poszczególnych zagadnień zamysłem Autora jest nie tyle wyczerpanie problemu w odniesieniu do tychże ile raczej zaprezentowanie ich w uporządkowanej (choć mocno skróconej) formie w kontekście struktury kompleksowo rozumianego paradygmatu rozwoju przestrzennego miasta zrównoważonego.

1. Przyczyny współczesnych przemian miasta

Współczesne przemiany struktury miast są skutkiem wielu procesów zachodzących w gospodarce i społeczeństwie współczesnego świata. Jednym z nich jest proces globalizacji, stanowiący konsekwencję nowoczesności (Sztompka, 2002). Proces ten jest obecnie uważany za główną siłę dynamizującą światową ekonomię. Jednocześnie globalizacja stanowi kombinację szeregu rozmaitych procesów, w tym – urbanizacji. Jej skutki mają zaś znaczenie zarówno dla przestrzeni, gospodarki, ale przede wszystkim – dla społeczeństwa (Keil, Ronneberger, 2000).

Globalizacja wiąże się przede wszystkim z przemianami gospodarczymi, w tym z tworzeniem jednego światowego rynku dóbr i usług. Jednym z efektów tych przemian jest ogólnoświatowa ekspansja tzw. kultury zachodniej. Efektem jej rozwoju jest postępująca

uniformizacja i zarazem regres kultur lokalnych. Jednocześnie kultura zachodnia – w efekcie rozprzestrzeniania się na całym globie – ulega znaczącym uproszczeniom i zubożeniu, a nawet degradacji. Dzieje się tak, gdyż najłatwiej przyjmują się najprostsze, najbardziej powierzchowne, najbardziej prymitywne fragmenty kultury (Sztompka, 2002). Proces ten prowadzi też do bezkrytycznego kopiowania pewnych gotowych wzorców kształtowania przestrzeni, stanowiących swoiste „ikony” kulturowe. Takimi wzorcami bywają także przestrzenie publiczne.

Zjawisko globalizacji koncentruje się głównie w miastach. W nich najbardziej odczuwa się także konsekwencje tych procesów. Kształtuje się także nowa struktura powiązań przestrzennych, związana z jednej strony z korzyściami wielkich miast i ich obszarów peryferyjnych, a z drugiej strony – z ekspansją sieci wymiany w skali międzynarodowej (Harańczyk, 1998). Jednocześnie rodzi się nowy model „miasta globalnego”, w którym występuje m.in. wzrost zróżnicowań społeczno-przestrzennych i znaczne rozszerzenie nielicznych dotychczas obszarów skrajnej nędzy i bogactwa w miastach (Węclawowicz, 2002). Powstanie „miasta globalnego” spowodowało także wytworzenie nowych relacji pomiędzy uczestnikami światowej gry ekonomicznej. Obecnie to już nie państwa ze sobą konkurują, ale właśnie miasta – a konkurują zarówno o kapitał (inwestycje, miejsca pracy), jak i o wielkie wydarzenia jak olimpiady czy festiwale. Szczególnym przedmiotem konkurencji pomiędzy miastami jest także wymiana turystyczna. Miasta konkurują także o wykształcone elity, uzyskujące wysokie wynagrodzenia. Natomiast jako swoistą gwarancję pomyślnego rozwoju w długim okresie czasu władze miast północnoamerykańskich i europejskich przyjmują politykę pro-rozwojową. Jej kluczowym elementem są często rozmaite projekty o znaczeniu prestiżowym. Są one związane ze wspomaganiami fizycznej, ekonomicznej i kulturalnej restrukturyzacji centrów miast lub obszarów śródmiejskich. Często bywają także nazywane „projektami flagowymi”, stanowiącymi zaczyn szerzej zakrojonych przekształceń w skali ogólnomiejskiej lub lokalnej (Loftman, Nevin, 2003). Wiele z tych „projektów flagowych” wiąże się z transformacją przestrzeni publicznych miast, jako że – aby być konkurencyjnymi – miasta muszą „gwarantować osadzenie w określonym czasie i przestrzeni, jako przeciwstawienie się „bezmiejskości” doby globalizacji.

Omówione zjawiska wiążące się z procesem globalizacji mają ogromny wpływ na kształtowanie struktury miasta jako takiego. Szczególnym przypadkiem są tu miasta północnoamerykańskie, w których procesy tych przemian zaczęły się najwcześniej i wystąpiły z największym nasileniem. Ale podobną ewolucję obserwować możemy obecnie także w przypadku miast polskich, przechodzących gwałtowne przeobrażenia i ewoluujących w kierunku rozwoju swego modelu postsocjalistycznego. Niezależnie od tych dwóch przypadków szczególnych omówienia wymaga także wspomniany już fenomen kształtowania się „miasta globalnego”. Analiza ewolucji miast krajów wysoko rozwiniętych na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci oraz obecnych przeobrażeń miast polskich dowodzi, iż wszystkie współczesne organizmy miejskie są przedmiotem cyklicznych przemian, wynikających opisanych przez L. Klassena faz cyklu życia miejskiego. Cykl ten składa się z fazy urbanizacji (gdzie szybciej rośnie liczba ludności części centralnych niż peryferii),

suburbanizacji (gdzie liczba ludności peryferii rośnie szybciej niż obszarów centralnych), dezurbanizacji, (gdą cały obszar metropolitalny traci mieszkańców) i wreszcie reurbanizacji (w trakcie której relatywnie szybciej przybywa ludności w centrach niż na peryferiach. Przemiany te odnoszą się do wszystkich ośrodków, szczególnie są jednak istotne dla miast globalnych lub aspirujących do tego miana. Owe miasta doby globalizacji – zwane także metropoliami – stanowią nowe węzły sieci osadniczej, spychając tym samym w cień ośrodki mniejsze (Jałowicki, Szczepański, 2002). W okresie nowoczesności ich struktura urbanistyczna warunkowana była przez takie czynniki jak industrializacja czy rozwój ekonomiczny oparty na produkcji (Chakravorty, 2000). Natomiast obecnie opisane fazy przemian miasta również zależą od szeregu procesów gospodarczych, ale tym razem od takich jak dezindustrializacja, (czyli likwidacja nieefektywnych lub przestarzałych zakładów przemysłowych), rozwój high-tech (a więc sektora najnowszych technologii) a także rozwój usług, a zwłaszcza tzw. usług produkcyjnych. Owe procesy dezindustrializacji sprawiły, że dziś coraz mniej miast wiąże swą gospodarczą przyszłość z tradycyjnymi gałęziami przemysłu (Węgleński, 2001).

W wyniku dokonujących się transformacji następuje dekapitalizacja i degradacja wielu terenów przemysłowych w zabudowie miejskiej. Skutkiem procesów dezindustrializacyjnych są także dramatyczne konsekwencje społeczne w postaci bardzo wysokich wskaźników bezrobocia, ogromnego wzrostu przestępczości i fizycznej degradacji całych wielkich połąci przestrzeni miejskiej. Mimo tych negatywnych efektów procesy te pozwalają jednak na stworzenie szans reurbanizacji dzielnic centralnych miast (Kvorning, 1996). Jednak kluczowym czynnikiem decydującym o przeobrażeniach centrów miast jest tzw. gentryfikacja. Możemy przy tym mówić o gentryfikacji związanej z zastępowaniem słabszych ekonomicznie mieszkańców przez zamożnych przedstawicieli klasy średniej oraz o gentryfikacji związanej z wprowadzaniem silniejszych ekonomicznie firm na miejsce słabszych, wypieranych z obszarów poddawanych owemu procesowi. To ostatnie zjawisko nazywa się „gentryfikacją korporacyjną”, używane bywa także określenie „manhattanizacja” (Majer, 1999). Rozwój zjawiska gentryfikacji oraz tematyzacji przestrzeni przyczynia się do wytworzenia nowych typów struktury miejskiej, uwzględniających rozwój potrzeb konsumpcyjnych. Wiązą się one z wytworzeniem nowego typu związków: pomiędzy kulturą i ekonomią oraz pomiędzy konsumentami z klasy średniej i globalnymi korporacjami (Zukin, 1993).

Obok reurbanizacji, kluczowym dla zrozumienia przemian współczesnych miast konceptem jest suburbanizacja. Pojawiła się ona w Stanach Zjednoczonych jako skutek głównego natężenia rozwoju przestrzennego dużych miast i kulminacji przyrostu liczby ludności miejskiej (nazwanej „eksplozją metropolii”), przypadających na lata 1921-1961. Pojęciem tym określamy proces gremialnego osiedlania się klasy średniej w strefach podmiejskich. Mimo iż postrzegana jako proces negatywnie wpływający na strukturę miast i ich funkcjonowanie, w USA stała się ona jednym z głównych nośników rozwoju przestrzennego już pod koniec okresu międzywojennego. Jego główne natężenie przypada jednak na początek lat 50-tych. Przedmieścia stały się w XX wieku (przede wszystkim dla Amerykanów) typowym środowiskiem zamieszkania, utożsamiane z tym co zasobne i

kulturalne – w przeciwieństwie do dzielnic mieszkalnych wewnątrz granic wielkich miast będących symbolami komunalnego zaniedbania i patologii. Dla większości Amerykanów owe dzielnice centralne od dawna kojarzą się z biedą i niebezpieczeństwem (Majer, 1999). Suburbanizacja – mimo, iż jej największy rozwój w Stanach Zjednoczonych przypada na lata 60-te i 70-te – jest również obecnie najważniejszym czynnikiem polaryzacji struktury społeczno-przestrzennej miast. Zjawisko to wpływa znacząco na rynek nieruchomości i aktywności ekonomicznej historycznych centrów miast. Oznacza to dogłębną restrukturyzację przestrzeni miasta (Kesteloot, 2000).

Krańcową formą suburbanizacji jest dezurbanizacja – rozumiana jako zanik miasta jako ograniczonej struktury przestrzennej na rzecz niczym nieograniczonych wielkich regionów funkcjonalnych. Styl życia ich mieszkańców opisać można jako „kontinuum miejsko – wiejskie”. Jednocześnie rozwijają się mniejsze miasta na obrzeżach wielośrodkowych regionów metropolitalnych, powstają takie instytucje jak parki przemysłowe i następuje wzrost liczby w pełni zurbanizowanych, wielośrodkowych regionów metropolitalnych, w których nie ma dużych miast (Majer, 1999). Współcześnie oba te procesy rozwijają się z ogromną dynamiką w miastach polskich.

2. Cykl rozwoju miast a współczesne tendencje ich przemian

Ukształtowany w wyniku powyższych procesów model współczesnego miasta określić można mianem struktury podzielonej, zdefragmentowanej i znacznie mniej czytelnej od jej modernistycznego odpowiednika. W jego ramach bardzo często enklawy mieszczące siedziby globalnych instytucji finansowych sąsiadują z rejonami zamieszkanymi przez grupy wykluczonych społecznie, procesy peryferyzacji postępują równoległe z koncentracją, a niegdysiejsze obszary przemysłowe są zastępowane strukturami związanymi z różnymi formami konsumpcji. W efekcie forma przestrzenna miasta – będąca produktem wielu opisanych powyżej sił – nie jest do końca przewidywalna. Wynika to z faktu iż nowe procesy przekształceń nakładają się na różne rodzaje zastanych sytuacji w przestrzeni, różne są ambicje i zamierzenia aktorów działających w przestrzeni (w tym architektów, deweloperów), a istniejąca forma przestrzenna miasta znacząco opóźnia gwałtowność i skalę zmian. Pamiętać też należy o tym, że siły globalne nie wszędzie działają w tym samym czasie (Beauregard, Haila, 2000). Forma miasta zależy też od efektów konfrontacji efektów działania sił globalnych z lokalnymi wzorcami konsumpcji i specyfiką budowy formy urbanistycznej (Clammer, 2003).

Konkludując kwestie globalizacji miast można stwierdzić, iż porządek przestrzenny zmienia się w sposób następujący (Marcuse, van Kempen, 2000):

- Następuje wzmocnienie strukturalnych podziałów w przestrzeni i wzrastają nierówności oraz dramatycznie pogłębiają się różnice między poszczególnymi grupami społecznymi;
- Tworzone są specyficzne nowe (zarówno co do rodzaju jak i stopnia rozwinięcia) formacje przestrzenne wewnątrz tych podziałów strukturalnych;
- Wyróżnić zestaw „miękkich” lokalizacji, miejsc, które podlegają zmianom – jak np. przestrzenie publiczne, w których te zmiany są najbardziej widoczne.

Na tej podstawie wyróżnić można zestaw nowych formacji socjoprzestrzennych charakterystycznych dla globalizujących się miast. Mimo iż nie są one nowymi co do swojej natury, to nowością jest skala ich rozwoju. Opisać można cały szereg tego typu formacji: „cytadele” wielkiego biznesu i głównych urzędów, gentryfikowane dzielnice mieszkaniowe, enklawy wykluczeń (w tym obszary tzw. społeczności za bramą), *edge cities*, enklawy oraz getta wykluczonych społecznie. Natomiast w odniesieniu do powiązań przestrzennych mówić możemy także o pojawieniu się zjawiska tworzenia tzw. „regionów miejskich”, bazujących na ścisłej współpracy i współzależności pomiędzy dotąd samodzielnymi ośrodkami miejskimi (Marcuse, van Kempen, 2000).

Jak wynika z powyższego zestawienia, rozwijający się model miasta globalnego (a także miasta aspirującego do określania tym mianem) – choć nie w pełni jeszcze ukształtowany i w różnym stopniu przejawiający się w przestrzeni fizycznej współczesnych miast – niesie ze sobą szereg poważnych zmian w odniesieniu do ich struktury przestrzennej i społeczno-ekonomicznej. Transformacja struktury miast oznacza także głębokie konsekwencje dla systemów je tworzących. Jeden z nich – przestrzenie publiczne – zdają się podlegać najgłębszym przeobrażeniom, gdyż to dla ich struktury mają największe konsekwencje takie zjawiska jak fragmentacja struktury miasta czy wybiórcza gentryfikacja.

W odróżnieniu do miast globalnych, współczesny charakter miast polskich jest w znacznym stopniu wynikiem procesów socjalistycznej urbanizacji i uprzemysłowienia. W warunkach krajów socjalistycznych była to jednak „urbanizacja kierowana” i „industrializacja narzucona”, a więc niewynikająca z procesów rynkowych lecz będąca owocem przemyślanej polityki władz. Także zarządzanie rozwojem miast prowadzone było przez centralne służby planowania ze wszystkimi tego negatywnymi skutkami dla struktury społecznej i funkcjonowania społecznego. Cechy te były wspólne dla większości państw tzw. demokracji ludowej. Uprzemysłowienie miast w okresie gospodarki planowej przyczyniło się także w znacznym stopniu do przekształcenia struktury społecznej przez tworzenie zasad nowego podziału pracy i ukształtowanie podstaw nowej hierarchii społecznej. Wiązało się ono także z przeorientowaniem systemu ilościowej i przestrzennej alokacji zasobów mieszkaniowych dla poszczególnych grup zawodowych. Dlatego też w miastach rozwijających się pod wpływem socjalistycznego uprzemysłowienia zanikała segregacja przestrzenna (Weclawowicz, 2002). Mimo to miasta polskie w okresie socjalizmu przeważnie zachowywały swój historyczny charakter i nie poddawały się biernie narzuconej ideologii (Weclawowicz, 2003).

Wśród głównych cech „miasta socjalistycznego” (a więc ukształtowanego w znacznej mierze jako efekt gospodarki planowej) – w odniesieniu do jego struktury urbanistycznej – wymienić należy m.in. osiedlanie ludności niezależnie od jej własnych preferencji lokalizacyjnych i jakościowych, monotonię architektury i unifikację osiedli mieszkaniowych oraz nadmierną funkcjonalizację zagospodarowania przestrzennego, istnienie znacznych pustych lub ekstensywnie wykorzystywanych przestrzeni w centralnych częściach miast oraz na terenach wyposażonych w infrastrukturę miejską będących wynikiem ignorowania

wartości lokalizacyjnej ziemi (rozumianej w kategoriach ceny gruntu) oraz dominację – w polityce inwestycyjnej – realizacji wielkich kompleksów mieszkaniowych na obrzeżach miast przy jednoczesnym ignorowaniu potrzeb remontowych starych dzielnic oraz w zakresie rozwoju infrastruktury społecznej i handlowej (Węclawowicz, 2002). Powyższą charakterystykę należy uzupełnić o zagadnienie jakości urbanistycznej struktur miasta socjalistycznego. Niestety, bardzo często była ona niska, co wynikało z faktu iż w okresie powojennej urbanizacji zasadniczą uwagę przykładano do sprawności technicznej struktur, do szybkiej realizacji programów mieszkaniowych, a przez to do dwuwymiarowego rysunku planu zamiast do kształtu przestrzeni (Gzell, 2003). Miasto „socjalistyczne” wraz z wprowadzeniem mechanizmów rynkowych oraz swobody w inwestowaniu zaczęło ulegać szybkim przemianom, nie stając się jednak klasycznym miastem „kapitalistycznym”. Raczej należy mówić o tworzeniu się specyficznej hybrydy obu systemów, „miasta postsocjalistycznego”.

Specyficzne przemiany zachodzą także w najbardziej newralgicznych fragmentach miast – czyli w ich śródmieściach. Ich intensywność zależy jednak od stopnia sukcesu gospodarczego miasta w warunkach gospodarki rynkowej. Równie istotne są przemiany miasta postsocjalistycznego jako całości, w tym – w szczególności w odniesieniu do ich struktury jako całości oraz osadzenia (w przypadku miast wielkich) w strukturach metropolitalnych. Tendencje te można opisać jako rozwój obszarów aglomeracyjnych przy spadku liczby mieszkańców w granicach administracyjnych miast, dynamiczny wzrost stref przyaglomeracyjnych i rozwój ich sieciowego charakteru oraz wzrost dynamiki funkcjonowania aglomeracji w cyklu dobowym. Jednocześnie w obszarach dużych aglomeracji obserwować możemy tendencje do spadku ludności miasta centralnego i wzrostu ludności miast otaczających (Markowski, Stasiak, 2003).

Szczególną formą fizycznie postrzeganych zmian w przestrzeni polskich miast jest pojawienie się gospodarczo niewykorzystanych olbrzymich terenów zabudowy poprzemysłowej, powojaskowej, terenów portowych, pokolejowych, itp., o powierzchni nierzadko sięgających 30-100 ha, które nie znajdują nowego zastosowania. Nierzadko mają one ogromny potencjał rozwojowy, zarówno z uwagi na swą lokalizację jak i tradycje miejsca czy znaczenie dla tożsamości lokalnej (Mironowicz, Ossowicz, 2005). Zjawisko to nie jest czymś wyjątkowym w procesie rozwoju współczesnych miast światowych – wręcz przeciwnie, jest przejawem typowego zjawiska delokalizacji lub likwidacji różnego rodzaju struktur, tracących swą ekonomiczną rację bytu. Cechą specyficzną miast polskich jest to, że rozbieżność funkcji i zagospodarowania przestrzennego skumulowała się w krótkim czasie i w różnym zakresie dotyczy prawie wszystkich miast.

Niezależnie jednak od opisanych powyżej zmian strukturalnych podstawowe znaczenie w kształtowaniu współczesnego i przyszłego oblicza miasta postsocjalistycznego ma pojawienie się klasy średniej. Przekształcenia społeczne i własnościowe powodują bowiem coraz silniejsze procesy segregacji mieszkaniowej w strukturze miasta według kryterium majątkowego. Dzielnice miasta o niskim statusie społecznym albo złych warunkach środowiskowych lub złych warunkach dostępności do rynku pracy są opuszczane przez osoby bardziej mobilne. Jednocześnie nowym elementem organizacji przestrzeni miasta

postsocjalistycznego jest lokalizacja centrów handlowych, w tym hiper- i supermarketów (Lorens, 2005). Proces różnicowania się oferty handlowo – usługowej charakteryzuje się w Polsce ogromną dynamiką.

Opisane przemiany miasta polskiego, w tym tworzenie specyficznego modelu „miasta postsocjalistycznego”, wpisują się w ogólnoświatową tendencję rozwoju nowego modelu struktury przestrzennej węzłów globalnej sieci wymiany, jakimi stają się tzw. miasta globalne. Model owego miasta doby globalizacji z jego specyficzną strukturą przestrzenną stanie się zapewne w niedalekiej przyszłości powszechnym i według niego rozwijać się będą kluczowe dla sieci globalnej wymiany ośrodki miejskie – w tym także zapewne i niektóre z miast polskich.

Jednak nie wszystkie miasta wpisują się w ten proces. Wiele z nich – w tym takich, które nie aspirują do miana „miasta doby globalizacji” lub też których warunki rozwojowe nie pozwalają na nawiązanie konkurencyjnej walki na krajowym, europejskim czy też globalnym rynku – zaczynają się przeobrażać w swoiste „oazy spokoju”, zapewniające nieco spokojniejszy niż w ośrodkach o randze metropolitalnej styl życia. Ten wybór jednak wiąże się z uzyskaniem innego profilu programowego oraz demograficznego, odmiennością społeczności lokalnej, wreszcie – odmiennym potencjałem inwestycyjnym i siłą nabywczą rynku.

Na tej bazie można wymienić szereg głównych procesów o różnej skali, odnoszących się do rozwoju i przekształceń miast. W szczególności dotyczy to procesów o skali ponadlokalnej, ale także i do zjawisk o skali ogólnomiejskiej i miejscowej.

I tak, wśród procesów o skali ponadlokalnej wymienić można:

- Przekraczanie granic – rozwój „obszarów funkcjonalnych” oraz relacji z regionem.
- Kreowanie „regionalnych systemów funkcjonalnych” – opartych na wykorzystaniu określonej infrastruktury lub zasobu.
- Kreowanie specyfiki regionalnej, w tym z wykorzystaniem potencjału różnych ośrodków.
- Kreowanie powiązań ponadlokalnych (kosztem) powiązań regionalnych i lokalnych.

Natomiast w odniesieniu do zjawisk i procesów o skali ogólnomiejskiej wymienić należy:

- Liberalny model rozwoju (choć ostatnio coraz częściej kontestowany).
- Degradacja i – postępująca w sposób wyrywkowy – odnowa struktur miejskich.
- Suburbanizacja i transformacja obszarów podmiejskich – „urodzynkowanie” porowatej struktury przedmieść.
- Kreowanie nowych powiązań i systemów w sposób niekompletny – sektorowość podejścia.

Na tej bazie można także zdefiniować szereg procesów o skali miejscowej, zachodzących w przestrzeni poszczególnych „miejsce” w mieście:

- Zainteresowanie „tożsamością miejsca” jako wyznacznik wielu działań o skali miejscowej.
- Odnowa, intensyfikacja, transformacja, rewitalizacja, renowacja – wiele procesów podejmowanych równolegle.
- Kształtowanie i rozwój przestrzeni publicznych.
- Rozwój procesów partycypacyjnych – często o przypadkowym charakterze.

3. Kształtowanie paradygmatu zrównoważonego rozwoju miast

Problem gospodarowania przestrzenią jest jednym z najważniejszych zagadnień związanych z równoważeniem rozwoju. Wiąże się to z faktem, iż przestrzeń – rozumianą jako teren, powierzchnię ziemi – uważa się za zasób naturalny, którego wykorzystanie pod zabudowę i towarzyszącą jej infrastrukturę tworzy wyłom w ekosystemie, a tworzone obiekty budowlane stają się dodatkowym źródłem zanieczyszczeń (Stawicka–Wałkowska, 2001). Jednocześnie kształtowanie struktur przestrzennych jest działaniem, które w ogromnym stopniu wpływa na środowisko, a warunkowane jest walorami i ograniczeniami wynikającymi z jego charakteru. Proces ten ma więc charakter dwukierunkowy, choć nie ogranicza się jedynie do tego typu prostych relacji. Procesy rozwojowe mają także wymiar ekonomiczny, społeczny i polityczno–instytucjonalny, a prawidłowe uchwycenie tych relacji warunkuje osiągnięcie zamierzonego celu. Cele te mogą być różne, choć na pierwszy plan wysuwa się postulat równoważenia rozwoju – w szczególności na szczeblu lokalnym (miast i gmin) – co oznacza kierowanie się trzema ogólnymi zasadami (Baranowski, 1998):

- poszanowania zasobów ze względu na ich ograniczoność;
- harmonizowania ekologicznych, społecznych i ekonomicznych celów rozwoju;
- długookresowego podejścia do analizowania, planowania i urzeczywistniania celów rozwoju.

Zagadnienie równoważenia rozwoju przestrzennego ma wymiar zarówno lokalny, jak i regionalny czy ogólnokrajowy. Rzecz jasna, na każdym z tych poziomów mamy do czynienia z odmiennymi zagadnieniami. I tak, na poziomie ogólnokrajowym podstawowym zagadnieniem jest tworzenie stosownych regulacji oraz promocja polityki równoważenia rozwoju. Na poziomie regionalnym – z budową polityki rozwoju regionalnego gwarantującego stabilny rozwój, w tym – minimalizację konfliktów i napięć na tle społeczno–ekonomicznym. Natomiast na poziomie lokalnym – z kreowaniem modelu rozwoju przestrzennego w nawiązaniu do lokalnych uwarunkowań i potrzeb.

W polskich realiach działania związane z gospodarowaniem przestrzenią mają niestety charakter fragmentaryczny, i nakierowane są na pasywny model relacji pomiędzy sektorem publicznym (stwarzającym reguły gospodarowania) a prywatnym (mającym za zadanie realizować swoje dążenia w warunkach gospodarki rynkowej). Podstawą tej filozofii działania jest obowiązujące ustawodawstwo, nakładające na gminy obowiązek sporządzania

dokumentów planistycznych, nie precyzując jednocześnie zasad podejmowania innych działań związanych z gospodarowaniem przestrzenią. Mamy więc sytuację, w której w miastach i gminach prowadzi się procesy planistyczne, a nie myśli się o procesach rozwoju przestrzeni. Pewnym wyłomem w tym sposobie działania jest podejmowanie przez gminy – w sposób samorządny, bez unormowania ustawowego – dzieła wypracowania strategii rozwoju lokalnego. W niektórych przypadkach zdarza się także podejmowanie – nieśmiało jeszcze – współpracy z sektorem prywatnym przy realizacji niektórych zadań rozwojowych. Dominującym modelem jest jednak wzajemna nieufność i brak zrozumienia po obu stronach.

Gospodarowanie przestrzenią opierać się powinno na zestawie określonych zasad, związanych z przyjętą hierarchią wartości. Gdy mówimy o rozwoju zrównoważonym, wówczas kierować się będziemy zasadami go opisującymi. Zasad tych może być wiele, także – mogą być one porządkowane według różnych klasyfikacji. Pamiętać jednak należy o specyfice gospodarki przestrzennej i dostosowaniu do niej zasad równoważenia rozwoju. Wynikać one będą zarówno z rozmaitych systemów pryncypiów, wypracowanych przez różne gremia, w szczególności zaś z – z dokumentów programowych rozmaitych agend Unii Europejskiej oraz organizacji o ogólnoeuropejskim znaczeniu.

Zasady rozwoju urbanistycznego są elementem systemu gospodarowania przestrzenią. Jednocześnie stanowią podstawę zarówno do budowania zapisów planistycznych jak i do prowadzonych działań w przestrzeni. Są one warunkowane nie tylko ogólnym paradygmatem rozwoju zrównoważonego, lecz także – regułami wypracowywanymi przez rozmaite międzynarodowe stowarzyszenia i organizacje, zrzeszające osoby związane z kształtowaniem przestrzeni. Pierwszą taką organizacją stał się Międzynarodowy Kongres Architektury Nowoczesnej, który w 1933r. podjął się wypracowania zasad przebudowy miast. Dokument ten, znany jako „Karta Ateńska”, stawiał m.in. na:

- **Segregację funkcjonalną miasta**, co doprowadziło do rozbicia jego dotychczas zwartej struktury;
- **Rozwój nowych rodzajów tkanki mieszkaniowej** – w tym uwolnionej od tradycyjnego podziału na bloki urbanistyczne i konieczności budowania zwartej linii zabudowy – co doprowadziło do wykreowania nowych wielkich dzielnic mieszkaniowych, o zabudowie blokowej lub punktowej;
- **Rozwój i hierarchizację układów transportowych, przy jednoczesnej degradacji roli przestrzeni publicznej miasta;**
- **Odrzucenie wartości urbanistycznych historycznych zespołów miejskich;**

Konsekwencją wdrożenia w życie tych zasad stała się gwałtowna zmiana stosunków społecznych w mieście, a jednocześnie wykreowanie modelu rozwoju „uprzemysłowionego” – zakładającego iż sprawne funkcjonowanie struktury przestrzennej zaprojektowanej na wzór „maszyny” jest dobrem najwyższym. Skutki tej filozofii odczuwamy w naszych miastach po dzień dzisiejszy – wspomnieć tu wystarczy mono-funkcyjne dzielnice mieszkaniowe czy wielkie centra handlowe stanowiące protezy układów śródmiejskich.

Powstanie idei równoważenia rozwoju wiązało się także z przygotowaniem nowych dokumentów – częstokroć o charakterze manifestów – proponujących zmianę sposobu myślenia o budowie struktury miejskiej. Wymienić tu należy przynajmniej cztery ważniejsze opracowania:

- **„Zielona Karta Środowiska Miejskiego”** – przyjęta w 1990r. przez Komisję Europejską;
- **„Europejska Perspektywa Rozwoju Przestrzennego”** – przyjęta w 1997r. przez Komitet Rozwoju Przestrzennego Unii Europejskiej;
- **„Nowa Karta Ateńska”** – przyjęta w 1998r. przez Europejską Radę Urbanistów.
- **„Karta Lipska na rzecz zrównoważonego rozwoju miast europejskich”** – przyjęta w 2007r. przez ministrów krajów Unii Europejskiej zajmujących się problematyką rozwoju miast i spójności terytorialnej.

W dokumentach tych ujęto szereg wniosków dla współczesnego warsztatu projektowego – w tym dla budowania polityki planistycznej na szczeblu gminy i dla sposobu konstruowania zapisów planistycznych. Na tej podstawie możliwe jest opracowanie spójnego zestawu zasad urbanistycznych, mogących stać się kanonem dla architektów i urbanistów.

W odniesieniu do gospodarki przestrzennej można przy tym mówić zarówno o podstawowych wytycznych, jak i o szczegółowych zasadach. W odniesieniu do podstawowych wytycznych wymienić należy następujące elementy:

- **racjonalizacja wykorzystania przestrzeni** (w tym – poprzez intensyfikację użytkowania terenów miejskich i rewitalizację obszarów zdegradowanych);
- **tworzenie systemów obszarów chronionych;**
- **polityka transportowa prowadząca do zmniejszenia potrzeb transportowych;**

Natomiast w odniesieniu do zasad urbanistycznych, wynikających z filozofii zrównoważonego rozwoju, wymienić tu można (za Baranowskim, 1998):

- **Oszczędną gospodarkę zasobami**, do których zaliczyć należy m.in. przestrzeń niezurbanizowaną. Konsekwencją tej idei jest racjonalizacja i intensyfikacja wykorzystania już zainwestowanych terenów miejskich, w tym – rewitalizacja zdegradowanych obszarów przemysłowych, mieszkaniowych i śródmiejskich;
- **Minimalizacja konfliktów funkcjonalno–przestrzennych**, wywołujących negatywne skutki środowiskowe, społeczno–kulturowe i ekonomiczne;
- **Dążenie do wielofunkcyjności poszczególnych obszarów**, co powoli na zmniejszenie potrzeb przewozowych oraz ich integrację przestrzenną, społeczną i kulturową;
- **Łączenie funkcji komplementarnych**, co ma na celu racjonalizację gospodarki zasobami materialnymi i energią oraz redukcję potrzeb transportowych;
- **Ustalenie kierunków terytorialnego rozwoju zainwestowania miejskiego** z uwzględnieniem ich konsekwencji dla struktury funkcjonalno–przestrzennej obszarów

już zainwestowanych – pozwoli to na zapobieganie negatywnym skutkom ubocznym nowych inwestycji dla obszarów już zainwestowanych;

- **Kształtowanie tożsamości miasta i jego poszczególnych obszarów**, co pozwoli na podniesienie jakości życia w mieście oraz zaspokojenie szeregu potrzeb społeczności lokalnych.

Wytyczne te stanowią mogą zreżyżować nowego paradygmatu kształtowania przestrzeni, przy czym koniecznym jest ich obudowanie bardziej szczegółowo rozpisanyymi konceptami i sposobami realizacji.

4. Konkluzje

Podsumowaniem rozważań na temat definiowania zasad gospodarowania przestrzenią stać się mogą wnioski dotyczące struktury przestrzennej miasta jako całości. Kluczowym elementem jest tu konieczność wypracowania i wdrożenia polityki budowy „miasta kompaktowego” (lub „miasta zwarte”) jako wyrazu oszczędności „dobra rzadkiego” jakim jest przestrzeń. Oznacza to konieczność podjęcia trzech typów grup działań, prowadzących odpowiednio do:

- **Zintegrowania polityki rozwoju miasta i regionu oraz kompleksowe zarządzanie rozwojem obszarów metropolitalnych,**
- **Zahamowania procesu „rozlewania się” miast** – zwanego powszechnie suburbanizacją;
- **Rozwoju procesu rewitalizacji zdegradowanych struktur miejskich,** i w konsekwencji stworzenie alternatywnego – dla lokalizacji przedmiejskich – umiejscowienia nowego programu miejskiego.

Wnioski te w sposób szczególny wiążą się z problematyką rewitalizacji urbanistycznej – czyli koncepcji odnowy struktur miejskich, w tym – wprowadzania nowych elementów programu na struktury już zurbanizowane. Koncepcja ta w sposób szczególny dotyka także konieczności wprowadzania rozwiązań pro-środowiskowych, w tym – minimalizujących różnorodne zagrożenia, a także zwiększających efektywność gospodarowania zasobami naturalnymi.

Literatura:

1. Baranowski A., 1998, *Projektowanie zrównoważone w architekturze*. Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk.
2. Beauregard R.A., Haila A., 2000, *The Unavoidable Continuities of the City*, (w): Marcuse P., van Kempen R. (red.) *Globalizing Cities. A New Spatial Order?* Blackwell Publishers Ltd., Oxford.
3. Chakravorty S., 2000, *From Colonial City to Globalizing City? The Far-from-complete Spatial Transformation of Calcutta*, (w): Marcuse P., van Kempen R. (red.) *Globalizing Cities. A New Spatial Order?* Blackwell Publishers Ltd., Oxford.
4. Clammer J., 2003, *Culture and Consumption in the Post-Industrial City*, (w): Eckardt F., Hassenpflug D. (red.) *Consumption and the Post-Industrial City*. Peter Lang, Frankfurt am Main.

5. Gzell S., 2003, *Kazimierza Wejcherta teoria elementów kompozycji urbanistycznej*, (w): Urbanistyka – Międzyuczelniane Zeszyty Naukowe Rok VII. Akapit-DTP, Warszawa.
6. Harańczyk A., 1998, *Miasta Polski w procesie globalizacji gospodarki*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
7. Jałowiecki B., Szczepański M.S., 2002, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
8. Keil R., Ronneberger K., 2000, *The Globalization of Frankfurt am Main: Core, Periphery and Social Conflict*, (w): Marcuse P., van Kempen R. (red.) *Globalizing Cities. A New Spatial Order?* Blackwell Publishers Ltd., Oxford.
9. Kesteloot Ch., 2000, *Brussels: Post-Fordist Polarization in a Fordist Spatial Canvas*, (w): Marcuse P., van Kempen R. (red.) *Globalizing Cities. A New Spatial Order?* Blackwell Publishers Ltd., Oxford.
10. Kvorning J., 1996, *The Postindustrial City*, (w): *Copenhagen Spaces*. Arkitektens Forlag, Copenhagen.
11. Loftman P., Nevin B., 2003, *Prestige Projects, City Centre Restructuring and Social Exclusion*, (w): Miles M., Hall T. (red.) *Urban Futures*. Routledge, London.
12. Lorens P. (red.), 2005, *Problem suburbanizacji*, *Urbanista*, Warszawa.
13. Majer A., 1999, *Miasta Ameryki. Kryzys i polityka odnowy*, *Studia KPZK PAN*, tom CVII. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
14. Marcuse P., van Kempen R. (red.), 2000, *Globalizing Cities. A New Spatial Order?* Blackwell Publishers Ltd., Oxford.
15. Markowski T., Stasiak A., 2003, *Polska przestrzeń wobec integracji z Unią Europejską*, (w:) *Urbanista* Nr 10/2003. wyd. Urbanista sp. z o.o., Warszawa.
16. Mironowicz I., Ossowicz T., 2005, *Metodologia badania degradacji obszarów o funkcjach i potencjale metropolitalnym*. (W:) Parteka T. (red.) *Transformacja zdegradowanych struktur przestrzennych metropolii polskich*. Biuletyn KPZK PAN nr 223. KPZK PAN, Warszawa.
17. Stawicka-Wałkowska M., 2001, *Procesy wdrażania zrównoważonego rozwoju w budownictwie*. Instytut Techniki Budownictwa, Warszawa.
18. Sztompka P., 2002, *Socjologia*. Wydawnictwo Znak, Kraków.
19. Węclawowicz G., 2002, *Przestrzeń i społeczeństwo współczesnej Polski*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
20. Węclawowicz G., 2003, *Geografia społeczna miast*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
21. Węgleński J., 2001, *Miasta Ameryki u progu XXI wieku*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
22. Zukin S., 1993, *Landscapes of Power*. University of California Press, Berkeley CA.

Artykuł powstał na podstawie referatu, wygłoszonego podczas konferencji:

MIASTO IDEALNE – MIASTO ZRÓWNOWAŻONE

Planowanie przestrzenne terenów zurbanizowanych i jego wpływ na ograniczenie skutków zmian klimatu

Warszawa, 24 października 2014 r.



Niniejszy materiał został opublikowany dzięki dofinansowaniu Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej. Za jego treść odpowiada wyłącznie Uniwersytet Warszawski.